

УДК 37.013.42:316.614:176.5

*Кушнірчук О. Р.,
аспірант кафедри
соціальної педагогіки
Східноєвропейського національного
університету ім. Лесі Українки*

ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРОСТИТУЦІЇ ВИХОВАНОК ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

У статті проаналізовано особливості процесу соціалізації вихованок школи-інтернату. Автор визначає чинники, які порушують процес соціалізації вихованок школи-інтернату і зумовлюють позитивну установку на прийняття проституції. В контексті соціального виключення вихованки школи-інтернату розглядаються як жертви процесу соціалізації. Проведене порівняльне дослідження сексуальної активності дівчат ЗОШ та вихованок школи-інтернату, на основі чого встановлено неефективність процесу статевої соціалізації в умовах школи-інтернату.

Ключові слова: соціалізація, жертва соціалізації, статева соціалізація, чинники, вихованки школи-інтернату, депривація.

В статье проанализированы особенности процесса социализации воспитанниц школы-интерната. Автор определяет факторы, которые нарушают процесс социализации воспитанниц школы-интерната и предопределяют позитивную установку на принятие проституции. В контексте социального исключения воспитанницы школы-интерната рассматриваются как жертвы процесса социализации. Проведено сравнительное исследование сексуальной активности девушек ЗОШ и воспитанниц школы-интерната, на основе

чего установлена неефективність процесу половий соціалізації в умовах школи-інтерната.

Ключевые слова: соціалізація, жертва соціалізації, половая соціалізація, фактори, вихованниці школи-інтерната, депривація.

In the article the features of process of socialization of pupils of school boarding school are analyzed. An author determines factors that violate the process of socialization of pupils of school boarding school; the positive setting is predetermined on acceptance of prostitution. In the context of social exception of pupil of school boarding school are considered how the victims of process of socialization are. The conducted comparative research of sexual activity of girls of school and pupils of school-boarding-school, what the ineffective of process of sexual socialization is set on the basis of in the conditions of school-boarding-school.

Keywords: socialization, victim of socialization, sexual socialization, factors, pupils of school-boarding-school, deprivation.

На сучасному етапі розвитку державних закладів опіки актуальною залишається проблема соціалізації вихованців шкіл-інтернатів. Більшість експертів [1; 5; 7; 9; 13; 14] наголошують на незадовільному рівні соціалізації дітей в інтернатних закладах освіти, що зумовлює у свою чергу їхню непристосованість до самостійного і конструктивного життя у суспільстві. Так, представники недержавних організацій зазначають, що, по-перше, серед випускників шкіл-інтернатів досить великий відсоток самогубств (10 %), що є показником проблем психологічного та соціального характеру; по-друге, кожна п'ята дівчина залучається до проституції, намагаючись таким чином забезпечити власне існування [1, с. 40]. Означене дозволяє припустити, що залучення вихованок інтернатних закладів до проституції є наслідком матеріальних проблем та невизначеності перспектив власного соціального розвитку і свого майбутнього.

Підтверджує означене припущення аналіз результатів досліджень, проведених серед жінок, залучених до проституції. Так, соціологи А. Габіані та М. Мануїльський встановили, що серед жінок, які займалися проституцією, 16,4 % тих, які виховувались у дитячих будинках, у родичів або в чужих людей [3, с. 62]; Ю. Карпукін та Ю. Торбін, вивчаючи соціальний портрет повій, виявили, що більше 53 % секс-бізнесу виховувались у неповних сім'ях або поза родиною, з них 16 % виховувались у дитячих будинках, у родичів або знайомих [6, с. 113]. Російський кримінолог А. Станська, досліджуючи умови життя та побуту жінок, залучених до проституції, з'ясувала, що 10,7 % респондентів

виховувалися без батьків, з них 1,9 % – у дитячому будинку чи інтернаті [18, с. 201].

Аналогічні дані наводяться і вітчизняними науковцями (О. Балакірева, Т. Бондар, Ю. Галустян та ін.). Ними встановлено, що серед жінок, залучених до проституції, 18 % виховувались у неповних сім'ях, 2 % – без батьків, 4 % – в інтернаті і 1 % – у чужих людей [16, с. 67]. Соціологічне дослідження “Оцінювання використання дитячої праці в неформальному секторі економіки України”, проведене Інститутом соціології НАН України, показало, що серед 100 опитаних дітей (95 дівчат і 5 хлопців) 32 дитини живуть лише з матір'ю, 5 – лише з батьком, 4 – живуть самі, 4 – з іншим родичами, 10 проживають в інтернаті, 10 (хто за віком не може жити в інтернаті) – в гуртожитку [4, с. 279].

Результати цих досліджень дозволяють нам зробити висновок, що вихованки і випускниці шкіл-інтернатів становлять групу ризику залучення до проституції. Очевидним є те, що соціально неповноцінні умови, в яких дівчата зростають, негативно впливають на формування їхньої особистості, що в подальшому створює перешкоди для успішної адаптації до умов соціального середовища. Аналіз вищесказаного дає нам змогу стверджувати, що саме порушення процесу соціалізації стає одним із чинників залучення вихованок школи-інтернату до проституції. У зв'язку з цим *метою* статті є дослідження процесу соціалізації вихованок школи-інтернату і чинників, котрі порушують даний процес.

Варто зазначити, що проблеми соціалізації достатньо широко досліджуються в наукових колах, що обумовлює її міждисциплінарний характер. Так, різні аспекти процесу соціалізації вивчали Г. Андреева, І. Бех, Л. Виготський, І. Зверева, А. Капська, І. Кон, О. Кононко, В. Крутецький, М. Лукашевич, А. Мудрик, Р. Овчарова, О. Петровський, Д. Фельдштейн та ін. У широкому сенсі соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – процес складання основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей і т. п.) на основі навчання і виховання, засвоєння соціальних ролей, у результаті чого людина перетворюється на члена сучасного йому суспільства [17]. Очевидно, що в процесі соціалізації індивідом також засвоюються стандарти і норми статевої моралі, уявлення про статеву сферу життя людини, систему соціальних зв'язків осіб жіночої і чоловічої статі. У цьому разі ми говоримо про статеву соціалізацію як складову загального процесу соціалізації [8, с. 156]. Проте оскільки соціалізація вихованок інтернатних закладів освіти (в тому числі їх статеві соціалізація) зазвичай відбувається поза системою сімейно-побутових заходів, які, на наш погляд, є найважливішими інструментами формування

конструктивних ціннісних орієнтацій та адекватної соціально спрямованої поведінки, то даний процес у цілому проходить стихійно.

Теоретичний аналіз досліджень [5; 10; 11] дозволяє розглядати стихійну соціалізацію як процес безсистемного оволодіння людиною (завдяки мові, звичаям, традиціям і т. п.) репертуарами поведінки (за Б. Скінером), здатністю представити зовнішні впливи і відповідну реакцію на них символічно у вигляді “внутрішньої моделі зовнішнього світу” (за А. Бандурою). В контексті зазначеного ми констатувати, що соціальне середовище може мати суперечливий за своєю спрямованістю вплив на вихованок школи-інтернату, в результаті чого у них може сформуватися неадекватна соціальна картина світу. Це обумовлює підвищений інтерес науковців до проблеми соціалізації вихованців школи-інтернату.

Так, проблема соціалізації вихованців інтернатних закладів досліджується в різних аспектах: 1) соціально-педагогічні умови та особливості процесу соціалізації вихованців школи-інтернату (Т. Аксьоненко, О. Аксьонов, М. Іванюк, Л. Канішевська, А. Маханько та ін.); 2) статева соціалізація вихованців школи-інтернату (В. Беляков, В. Брутман, І. Дубровіна, Н. Касьянова, О. Кізъ, О. Кікінежді, В. Кравець, В. Мухіна, Г. Прихожан, М. Толстих, Т. Юферева та ін.); 3) проблеми психічного розвитку дітей в умовах інтернатного виховання (Ю. Алімова, О. Безпалько, Л. Волинець, І. Дубровіна, І. Зверева, О. Карагодіна, А. Кукуруза, С. Лихачова, З. Матейчик, Г. Мозгова, І. Никонова, І. Пеша, Г. Пилягіна, Г. Постолук, Л. Сенкевич, Ю. Хармаєв, І. Черниш, Н. Юняєва та ін.); 4) підготовленість до життя у соціумі (В. Горова, І. Зверева, М. Іщенко, О. Кузьменко, О. Чернявська, Т. Шульга, Н. Юдінцева та ін.); 5) постінтернатна адаптація випускників (Л. Байбородова, О. Брекїна, В. Іванова, Т. Малкова, Н. Москаленко, П. Обіух, Т. Павличева, М. Рожков, Т. Сапожнікова, Л. Шипіцина та ін.).

Найвні дослідження вказують на значні труднощі, які виникають у вихованців школи-інтернату в процесі їх адаптації до умов соціального середовища і, як наслідок, появи складних психічних станів, у першу чергу, депривації. Варто зазначити, що депривацію (від лат. *deprivatio* – втрата) науковці розуміють як психічний стан, який виникає внаслідок певних життєвих ситуацій, де суб’єктові не надається реальна можливість для задоволення вітальних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою та протягом тривалого часу [9]. Вчені пояснюють виникнення в дитини психічної депривації відсутністю, перш за все, материнського виховання, особливо в перші три роки життя, та браком емоційного тепла. Вітчизняні науковці, зокрема Ю. Алімова, О. Безпалько, І. Зверева, О. Карагодіна, А. Кукуруза,

Г. Мозгова, І. Никонова, Г. Пилягіна, Г. Постолук, І. Черниш та ін., пов'язують затримки психічного розвитку у вихованців школи-інтернату саме з явищами депривації та педагогічної занедбаності у ранньому віці [14, с. 30].

Психологи та психотерапевти (В. Кравець [7], Й. Лангмейер і З. Матейчик [9], В. Мухіна [12] та ін.) до негативних наслідків ранньої депривації відносять: патохарактерологічне формування особистості, появу реакцій активного і пасивного протесту, схильність до таких асоціальних форм поведінки, як рання алкоголізація, токсикоманія, агресивність, сексуальні девіації. Посилаючись на ці дослідження, ми можемо припустити, що депривація як чинник деформації процесу соціалізації може стати однією з причин залучення вихованок школи-інтернату до проституції як засобу задоволення вітальних психічних потреб.

У контексті вищесказаного ми можемо констатувати, що депривація вихованців інтернатних закладів часто є неминучою психічною компонентою особистісного розвитку і виникає як наслідок специфічних умов життєдіяльності, що, безумовно негативно відбивається на розвитку і формуванні повноцінної та самодостатньої особистості. На основі цього ми можемо стверджувати, що вихованки школи-інтернату становлять потенційну групу девіантів, тобто тих осіб, котрі в процесі соціалізації не зможуть успішно адаптуватися до суспільства через обмежену або абсолютну відсутність можливості засвоєння позитивного соціального досвіду батьків. Це в результаті може зумовити сприйнятливність вихованок до впливу негативних чинників і таким чином призведе до відхилень у поведінці. У зв'язку з цим вихованки школи-інтернату доволі часто стають жертвами процесу соціалізації. Даний термін А. Мудрик трактує як суперечність між ступенем пристосованості людини до суспільства і рівнем її відокремленості у суспільстві. Науковець визначає жертвами соціалізації людей, котрі повністю адаптувалися до суспільства і не здатні протистояти йому, а також тих, котрі тією чи іншою мірою не змогли адаптуватися до суспільства і занадто відокремлені від соціуму [11, с. 13]. А оскільки умови інтернатного закладу характеризуються суворою регламентованістю та вузьким комунікаційним простором, то переважна більшість вихованців школи-інтернату не має проєктів самостійного життя і тому не може успішно адаптуватися до суспільства, що вказує на труднощі постінтернатної адаптації випускників школи-інтернату [5].

Аналіз вищесказаного виводить нас на розуміння проблеми соціального включення (інклюзії) та соціального виключення (ексклюзії) вихованців школи-інтернату як наслідку нерівномірного розподілу життєвих благ. В офіційних документах Європейської комісії

соціальне виключення означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі в економічному, соціальному і громадському житті і (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть [19]. На основі даного положення, а також аналізуючи рівень розвитку життєвих навичок вихованців школи-інтернату, В. Дмитрук та Ю. Савельєв відносять таких дітей до групи ризику в контексті соціального включення [15].

Згідно з теорією соціальної ексклюзії М. Вольфа, проблему соціального виключення можна розглядати на декількох рівнях: виключення із сім'ї та товариств; виключення від засобів існування; виключення із ринку праці; виключення із конституціональних і правових систем; виключення із системи соціальних послуг, добробуту і системи соціальної безпеки. Аналізуючи зазначену теорію, Л. Канішевська найбільш проблемним серед названих рівнів вважає виключення із сім'ї, оскільки у дітей ускладнюється об'єктивне сприймання соціальної реальності через низку причин: негативна спадково-генетична схильність; складний стан фізичного і психічного здоров'я; соціально-правова неграмотність; невідповідність домагань і можливостей реалізації потреб; неадекватне сприйняття оточуючого світу [5, с. 16]. Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що вихованки школи-інтернату є жертвами соціалізації внаслідок їх сімейної депривації, що, у свою чергу, зумовлює їх обмеженість у розподілі життєвих благ і унеможлиблює їх соціальне включення.

До інших чинників, які порушують процес соціалізації, на думку В. Кравця, О. Кікінежді, О. Кізь, можна віднести такі: психотравмувальні, соціально-психологічні та економічно-територіальні [7], котрі суттєво впливають на формування поведінкових установок вихованок. Зокрема, до так званих психотравмувальних чинників відносять: деформацію родинних зв'язків через тяжке минуле; дефіцит любові, ласки та уваги; обмеженість кола спілкування; сувору регламентація життєдіяльності; жорстке ставлення з боку персоналу чи дітей у колективі; відсутність диференційованого підходу до дітей з боку вихователів; відсутність свободи вибору тощо. Перераховані чинники деформують пізнавальний, поведінковий та ціннісний компоненти процесу соціалізації, що виявляється у спотворенні знань про оточуючу дійсність, засвоєнні негативних зразків поведінки та формуванні неадекватної оцінки суспільних явищ. Соціально-психологічні чинники формують особливий тип особистості, залежної та несамостійної в умовах розвитку суспільства. До цієї групи чинників відносяться:

погана спадковість (алкоголізм, захворювання батьків); обмежений особистий соціальний досвід; брак самоствердження в середовищі однолітків; ранній сексуальний досвід; сексуальне насильство; відсутність матеріальної та моральної підтримки; відсутність соціальних навичок побудови стосунків; відсутність навичок протидії зовнішньому негативному впливу; споживацьке ставлення до світу; невизначеність перспектив власного соціального розвитку і свого майбутнього; соціальна незахищеність вихованців після виходу із закладів опіки; відсутність навичок вирішення власних проблем з офіційними структурами.

Економічно-територіальні чинники не лише ускладнюють процес адаптації до соціального середовища, але й створюють додаткові труднощі на стадії переходу до самостійного життя. До них, зокрема, відносять: економічну депривацію (відсутність власних заощаджень та досвіду розпоряджатися власними коштами); відсутність власних речей (окрім одягу та предметів особистої гігієни); вузький комунікаційний простір; відсутність особистого простору.

У сукупності описані чинники створюють перешкоди у налагодженні соціальних зв'язків вихованок із навколишнім світом, формуванні адекватних суспільно значущих стосунків, навичок самозахисту та запобігання виникненню проблем як умови ефективної соціалізації.

У зв'язку з цим у процесі соціалізації вихованок школи-інтернату не вирішуються повною мірою завдання соціалізації – їх соціальна адаптація та соціальна автономізація (диференціація людини і суспільства). Тобто в межах суб'єкт-суб'єктного підходу (запропонованого Г. Андреевою), відповідно до якого індивід повинен не лише засвоїти соціальний досвід, але й активно відтворювати систему соціальних зв'язків за рахунок активної діяльності, активного включення у соціальне середовище, вихованки школи-інтернату також є жертвами процесу соціалізації. Даному процесу великою мірою заважають особистісні характеристики вихованок школи-інтернату.

Так, аналіз наукових джерел дає нам змогу виокремити такі характерні стани особистості вихованок закладів інтернатного типу: психічна депривація (Й. Лангмейер, М. Лісіна, З. Матейчик, Г. Прихожан, М. Толстих, Я. Гошовський та ін.); затримка психічного розвитку як наслідок депривації (Ю. Алімова, О. Безпалько, І. Зверева, О. Карагодіна, А. Кукуруза, Г. Мозгова, І. Никонова, Г. Пилягіна, Г. Постолук, І. Черниш та ін.); синдром "афективної тупості", тобто активне несприймання себе, нездатність товаришувати й любити, відсутність відчуття спільності, подібності з іншими людьми, самозапечення, нехтування собою та іншими людьми (Дж. Боулбі); базальна

недовіра до світу, дифузія ідентичності, тривога, самотність, ворожість, інфантилізм, “плутанина соціальних ролей”, невизнання людей (Е. Еріксон); формування неадекватної самооцінки, поява страхів, відчуття покинутості, неповноцінності, психічних відхилень у розвитку та внутрішніх конфліктів (Я. Гошовський, Й. Лангеймер, М. Лісін, З. Матейчик та ін.); споживацький характер спілкування з дорослими й ровесниками (М. Аралова); використання сексуальних стосунків як компенсації дефіциту любові та уваги (О. Кізь, О. Кікінежді, В. Кравець, В. Мухіна та ін.); формування неадекватної репродуктивної поведінки (О. Кізь, О. Кікінежді, В. Кравець та ін.); деформація культури інтимно-особистісних форм комунікації (М. Аралова).

На основі вищесказаного можемо зробити висновок, що нестача сімейного впливу негативно позначається також на формуванні адекватної репродуктивної поведінки вихованок школи-інтернату. На цьому, зокрема, наголошують вітчизняні науковці О. Кізь, О. Кікінежді та В. Кравець, котрі, провівши ретроспективний аналіз сексуальних сценаріїв життя випускників шкіл-інтернатів, виявили, що такі діти рано вступають у статеві стосунки і не розуміють функцій статевих органів, що призводить до нівеляції у них цінностей репродуктивного здоров'я і формує низький рівень сексуальної культури [7, с. 17].

Теоретичний аналіз причин підвищеної сексуальної активності вихованців школи-інтернату показав, що в основі невпорядкованої сексуальної поведінки лежать несформовані психологічні новоутворення (Г. Прихожан та М. Толстих [13]), а також складні психологічні механізми самозахисту як наслідок дефіциту батьківської любові й тепла (В. Мухіна [12]).

Проведене нами порівняльне дослідження сексуальної активності дівчат ЗОШ та вихованок школи-інтернату показало, що серед вихованок шкіл-інтернатів більша частка сексуально активних і сексуально зорієнтованих осіб, порівняно з ученицями ЗОШ. Так, серед вихованок 8–11-х класів школи-інтернату 30 % мають досвід статевого життя (серед учениць 8–9 класів – 22 %, серед учениць 10–11 класів – 36,4 %). Серед учениць 8–11-х класів ЗОШ показники нижчі – 11 % респондентів заявили, що мають досвід статевих стосунків (серед учениць 8–9 класів – 6,5 %, серед учениць 10–11 класів – 15,8 %). Крім того, варто вказати на зниження вікового порогу вступу у сексуальні зв'язки серед учениць школи-інтернату відносно учениць ЗОШ. Так, серед вихованок школи-інтернату 5,5 % вказали, що почали статеве життя у віці 13 років, серед учениць ЗОШ даний відповідний показник становить 2,7 %. Отримані дані свідчать про низький рівень сексуальної

культури вихованок школи-інтернату, а отже, і про недоліки їх статевої соціалізації, що в сукупності створює передумови аморальної поведінки і може зумовити залучення до проституції.

Таким чином, на основі вищесказаного ми можемо зробити *висновок*, що в контексті соціального виключення вихованки школи-інтернату є жертвами процесу соціалізації. Умови їх життєдіяльності зумовлюють психічну депривацію особистості, внаслідок чого формуються такі характерні стани особистості, як невпевненість, пасивність, слабкий рівень розвитку власної мотивації, деформація статеворольових орієнтацій та низька культура міжстатевих взаємин. До чинників, які деформують процес соціалізації, відносять психотравмувальні, соціально-психологічні та економічно-територіальні чинники, які перешкоджають соціальній автономізації вихованок школи-інтернату і створюють передумови залучення до проституції як засобу вирішення вітальних і матеріальних потреб.

Процес соціалізації вихованок шкіл-інтернатів – це надзвичайно складний процес, котрий синтезує проблеми соціального і психосексуального розвитку й вимагає особливої уваги з боку педагогічного колективу для забезпечення оптимальних умов розвитку і формування повноцінної особистості з системою адекватних ціннісних орієнтацій і позитивних установок. *Перспектива* подальших розвідок визначена нами в напрямку дослідження чинників, які сприятимуть ефективній соціалізації вихованок школи-інтернату як основи профілактики залучення до проституції.

Література

1. *Аналіз сильних і слабких сторін, сприятливих можливостей і небезпек, які виникають у процесі реформування системи державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування: аналітичний звіт* / О. Вінніков, О. Козлова та ін. – К. : КМІС, 2007. – 152 с.

2. *Баз Л. Л. Влияние супружеской коммуникации на развитие общения у ребенка первых двух лет жизни* / Л. Л. Баз, О. В. Баженова // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 1. – С. 97–109.

3. *Габиани А. А. Цена “любви”* / А. А. Габиани, М. А. Мануильский // Социологические исследования. – М., 1987. – № 6. – С. 61–68.

4. *Дитяча праця в неформальному секторі економіки України (дослідження за методом швидкого оцінювання)* / за ред. Ю. Привалова. – К. : ТОВ “Компанія ЛІК”, 2009. – 366 с.

5. *Канішевська Л. В. Особливості соціалізації вихованців інтернатних закладів (теоретико-практичний аналіз)* / Л. В. Канішевська //

Виховуємо особистість : наук.-метод. посіб. – Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2008. – С. 10–18.

6. *Карпунин Ю. Г.* Проституція: закон и реальность / Ю. Г. Карпунин, Ю. Г. Торбин // Социс. – М., 1992. – № 5. – С. 111–117.

7. *Кравець В. П.* Збереження репродуктивного здоров'я вихованців інтернатних закладів : навч.-метод. посіб. / В. П. Кравець, О. М. Кікінежді, О. Б. Кізь. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2002. – 180 с.

8. *Кравець В. П.* Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та ґендерні особливості : монографія / В. П. Кравець. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – 476 с.

9. *Лангмейер Й.* Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – М. : Авиценум, 1984. – 334 с.

10. *Маханько А. М.* Особенности социализации воспитанников интернатных учреждений / А. М. Маханько, Н. А. Иванюк. – Мн. : РУМЦФВН, 2004. – 473 с.

11. *Мудрик А. В.* Человек в процессе социализации: три ипостаси / А. В. Мудрик // Вестник ПСТГУ IV : Педагогика. Психология. – 2009. – Вып. 3 (14). – С. 7–16.

12. *Мухина В. С.* Психологическая помощь детям, воспитываемым в учреждениях интернатного типа / В. С. Мухина // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 32–39.

13. *Прихожан А. М.* Дети без семьи / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – М. : Педагогика, 1990. – 264 с.

14. *Проведення комплексної оцінки потреб дитини в інтернатному закладі* / Ю. Алімова, О. Безпалько, І. Зверева та ін. ; за заг. ред. О. Карагодіної. – К. : ТОВ “Перфект Стайл”, 2007. – 128 с.

15. *Савельєв Ю. Б.* Ризики для соціального включення: випадок життєвих навичок дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю. Б. Савельєв, В. М. Дмитрук // Наукові записки НаУКМА : зб. наук. пр. Серія “Соціологічні науки”. – 2010. – Т. 109. – С. 86–91.

16. *Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу* / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Ю. М. Галустян та ін. – К. : УІСД, 2001. – 159 с.

17. *Социологический справочник* / под общей ред. В. И. Воловича ; сост. : А. И. Вишняк, В. И. Паниотто, В. И. Тарасенко. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 382 с.

18. *Станская А. А.* Проституция несовершеннолетних – социальная и правовая проблема общества / А. А. Станская ; науч. ред. С. Ф. Милуков ; Ассоциация Юридический центр. – СПб. : Изд-во Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2005. – 324 с.

19. *EMPLOYMENT, SOCIAL AFFAIRS AND INCLUSION* [Електронний ресурс] // European Commission, 2007. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/employment_social/. – Назва з екрана.